

Agata Mirończuk¹
Anna Maria Rak²
Zakład Agrobiznesu
Akademia Podlaska
Siedlce

Źródła wsparcia gospodarstw rolnych po integracji Polski z Unią Europejską

The sources of support for farms after Polish accession to the European Union

Abstract. Financial support of development of agriculture and rural areas within the framework of aid instruments of the European Union has enormous importance because of needs for investments in this sector. To the most important benefits of agricultural-food sector from the Polish accession to the European Union the following can be counted: entering into the group of states with the highest in the world level of support for agriculture, entering a system of direct payments and a system of support for the process of transformation of agricultural holdings. Particularly valuable has turned out the financial support for the investments in agricultural holdings contributing to improvements in agricultural income, conditions of production, quality of production, environmental protection and to creation of proper conditions of maintenance of animals. Beginning from 2004 Polish farmers had a chance to use the European Union financial support within the framework of three forms of support: direct payments within the common agricultural policy, financial support within the plan of development of rural areas, absorption of means from SPO "Restructuring and modernization of the food sector and development of rural areas".

Key words: financial support, farms, European Union, integration

Synopsis. Wsparcie finansowe rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w ramach programów pomocowych Unii Europejskiej ma ogromne znaczenie ze względu na potrzeby inwestycyjne w tym sektorze. Analiza zgromadzonego materiału badawczego wykazała, że do najważniejszych korzyści dla sektora rolno-żywnościowego z racji akcesji Polski do Unii Europejskiej należy zaliczyć wejście do grupy państw o najwyższym na świecie poziomie wsparcia rolnictwa, objęcie systemem dopłat bezpośrednich oraz wsparcie procesu przekształceń gospodarstw rolnych. Szczególnie cenna okazała się pomoc finansowa w realizacji inwestycji w gospodarstwach rolnych, przyczyniając się do poprawy dochodu rolniczego, warunków produkcji, poprawy jakości produkcji, ochrony środowiska naturalnego oraz stworzenia właściwych warunków utrzymania zwierząt. Począwszy od 2004 roku polscy rolnicy mieli możliwość skorzystania z unijnej pomocy finansowej w ramach trzech form wsparcia. Były to płatności bezpośrednie w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, środki finansowe w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich, absorpcja środków SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich”.

Słowa kluczowe: pomoc finansowa, gospodarstwa rolne, Unia Europejska, integracja

Wstęp

Integracja Polski z Unią Europejską spowodowała duże zmiany w gospodarce, jednak najbardziej odczuli to rolnicy, którzy w krótkim czasie musieli dostosować swoje

¹ Dr, email: jmiron@go2.pl

² Dr inż., email: arak@ap.siedlce.pl

gospodarstwa do standardów obowiązujących w krajach członkowskich. Wejście do Unii stworzyło także możliwość korzystania z różnorodnych form pomocy finansowej, wspierającej bieżący i perspektywiczny rozwój działalności produkcyjnej. Inwestycje dotyczące poprawy jakości wytwarzanych produktów, obniżenia kosztów wytwarzania oraz zwiększenia wydajności pozwalają na dostosowanie warunków gospodarowania do potrzeb rynku i wymogów unijnych. W procesie unowocześniania polskiego rolnictwa, przy niskiej płynności finansowej gospodarstw rolnych, charakterystyczna jest rosnąca rola instrumentów wspierających rozwój gospodarstw, a szczególnie unijnych programów pomocowych.

Celem niniejszego opracowania jest próba określenia poziomu wykorzystania wsparcia finansowego w gospodarstwach rolnych po integracji Polski z Unią Europejską. W tym względzie zostały poddane analizie następujące formy pomocy skierowane do polskiego sektora rolno-żywnościowego: płatności bezpośrednie w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, środki finansowe przydzielane w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich, absorbowane środki SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich”.

Realizacja płatności bezpośrednich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej

Wspólna Polityka Rolna (WPR) należy do najbardziej rozwiniętych sektorów polityki gospodarczej Unii Europejskiej. Wydatki na finansowanie WPR stanowią prawie połowę budżetu Wspólnoty Europejskiej. Według jej zasad rolnictwo jest gałęzią gospodarki o specyficznym charakterze, wymagającym szczególnego traktowania oraz wsparcia publicznego w postaci szeregu dotacji i dopłat. Od czasu przystąpienia do Unii Europejskiej polskie rolnictwo zostało objęte systemem dopłat bezpośrednich. Pozwoliło to na zwiększenie konkurencyjności gospodarstw, które charakteryzują się mniejszym potencjałem produkcyjnym i prowadzone są przez mniej wykwalifikowanych właścicieli.

Z ekonomicznego punktu widzenia dopłaty bezpośrednie są nierynkowymi, powtarzalnymi płatnościami, dokonywanymi z budżetów publicznych bezpośrednio poszczególnym rolnikom, a ich celem jest zwiększenie dochodów rolników [Zawojka 2006]. Podczas negocjacji podjęto decyzję, że Polsce zostanie wprowadzony uproszczony system płatności bezpośrednich, tzw. System Płatności Obszarowych. Polega on na wsparciu finansowym dla gospodarstw rolnych przyznawanym proporcjonalnie do powierzchni upraw, niezależnie od prowadzonej działalności rolniczej. Wysokość subwencji jest uzależniona od dwóch czynników: powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie i rodzaju upraw na tych użytkach. Proces dochodzenia do pełnej wysokości dopłat bezpośrednich w latach 2004-2013 ilustrują liczby w tabeli 1.

Dane zawarte w tabeli 1 pokazują coroczną dolną i górną granicę należnych dopłat bezpośrednich ujętych w procentach w stosunku do należnego poziomu w UE-15. Oznacza to, że w pierwszym roku członkostwa Jednolita Płatność Obszarowa³ nie mogła przekroczyć 25% dopłat, jakie otrzymują rolnicy w 15 krajach należących do UE przed

³ Jednolita Płatność Obszarowa dotyczy gruntów rolnych w gospodarstwie, utrzymywanych w dobrej kulturze rolniej. Są to grunty orne, pastwiska, łąki, sady, uprawy wieloletnie, plantacje wierzby wykorzystywanej do wyplatania.

rokiem 2004. Natomiast Płatności Uzupełniające⁴ mogą podwyższyć Jednolitą Płatność Obszarową, przy czym maksymalny poziom uzupełnienia płatności bezpośrednich nie mógł w 2004 roku doprowadzić do przekroczenia poziomu 55% dopłat unijnych. W kolejnych latach te procentowe ograniczenia będą się zmniejszać, aż do momentu uzyskania pełnej kwoty dopłat podstawowych w 2013 roku, a po dodaniu dopłat uzupełniających już w 2010 roku.

Tabela 1. Schemat dochodzenia do pełnej wysokości dopłat bezpośrednich, % poziomu stawek unijnych
Table 1. Attaining the full height of direct payments in the Polish scheme, % of the European Union payments level

Rodzaj dopłaty	Rok									
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Podstawowa wysokość dopłat (produkty nie objęte wsparciem w UE, tj. buraki pastewne, ziemniaki, owoce i inne)	25	30	35	40	50	60	70	80	90	100
Dopłaty pochodzące ze środków na rozwój wsi oraz z budżetu państwa (produkty objęte wsparciem w UE, tj. zboża, oleiste, wysokobiałkowe, tytoń, chmiel, ziemniaki skrobiowe, produkcja wołowiny, mleka i owiec)	55	60	65	70	80	90	100	100	100	100

Źródło: [Wieś... 2003, s. 27].

Wysokość płatności bezpośrednich w danym roku kalendarzowym ustalana jest jako iloczyn deklarowanej przez producenta rolnego i zatwierdzonej przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa powierzchni gruntów rolnych oraz stawek płatności na 1 hektar gruntu rolnego. Co roku stawki płatności bezpośrednich przyjmowane są na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów. Kwota dopłat jest ściśle powiązana z kursem euro, dlatego też zmienna jest w kolejnych latach.

Przyjmowanie wniosków o płatności bezpośrednie Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa rozpoczęła w kwietniu 2004 roku. Ponad połowa uprawnionych rolników zgłosiła się do powiatowych biur Agencji dopiero w pierwszej połowie czerwca. Kolejni beneficjenci pojawili się po przedłużeniu terminu do końca czerwca. Liczbę składanych wniosków o dopłaty bezpośrednie w poszczególnych województwach pokazuje tabela 2.

W pierwszym roku członkostwa z 1,9 mln gospodarstw rolnych wnioski o płatność bezpośrednią złożyło 1,4 mln rolników (73,7%). Najwięcej wniosków, w stosunku do zarejestrowanych producentów, złożono w województwach: wielkopolskim (91,9%), kujawsko-pomorskim (90,5%) i podlaskim (90,5%) [Biuletyn... 2004]. Województwa te charakteryzują się stosunkowo wysoką średnią powierzchnią gospodarstw rolnych, co może wyjaśniać większe zainteresowanie dopłatami. Jeszcze wyraźniej widać tę zależność w województwach o najbardziej rozdrobnionej strukturze gospodarstw rolnych, czyli w

⁴ Płatności Uzupełniające dotyczą powierzchni upraw utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej: chmiel oraz inne rośliny, których wykaz oraz wysokość dopłat corocznie określone są rozporządzeniu Rady Ministrów.

śląskim, małopolskim i podkarpackim. Rolnicy pochodzący z tych województw charakteryzowali się najniższą dynamiką w składaniu wniosków i złożyli ich najmniej w stosunku do liczby zarejestrowanych producentów rolnych.

Tabela 2. Liczba wniosków o dopłaty bezpośrednie w latach 2004-2006 według województw
Table 2. Number of applications for direct payments in years 2004-2006 by provinces

Województwo	Liczba złożonych wniosków w roku			Dynamika 2005/2004, %	Dynamika 2006/2005 (%)
	2004	2005	2006		
Dolnośląskie	61459	63195	62159	102,8	98,4
Kujawsko-Pomorskie	69303	70190	69499	101,3	99,0
Lubelskie	173373	186035	185278	107,3	99,6
Lubuskie	20342	21516	21405	105,8	99,5
Łódzkie	127818	134567	133175	105,3	99,0
Małopolskie	131907	142869	140378	108,3	98,3
Mazowieckie	207851	223438	221574	107,5	99,2
Opolskie	30539	30551	29863	100,0	97,7
Podkarpackie	119279	131511	130124	110,3	98,9
Podlaskie	80675	84691	84304	105,0	99,5
Pomorskie	39091	40668	40274	104,0	99,0
Śląskie	52978	56702	55485	107,0	97,9
Świętokrzyskie	92108	97212	96031	105,5	98,8
Warmińsko Mazurskie	41864	44093	44122	105,3	100,1
Wielkopolskie	122592	126042	125089	102,8	99,2
Zachodniopomorskie	29191	30348	30037	104,0	99,0
Suma	1400370	1483628	1468797	105,9	99,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych opublikowanych przez MRiRW [Ministerstwo... 2008].

W roku 2005 liczba złożonych wniosków zwiększyła się prawie o 6% w stosunku do roku poprzedniego. Największy wzrost liczby złożonych wniosków odnotowano w województwach podkarpackim i małopolskim, czyli w tych dwóch, w których w 2004 roku zarejestrowano najmniejszą liczbę wniosków w stosunku do liczby producentów rolnych. Wzrost zanotowano również w województwach mazowieckim, lubelskim i śląskim. Najmniejszy zaś przyrost złożonych wniosków stwierdzono w województwach opolskim, kujawsko-pomorskim, wielkopolskim oraz dolnośląskim.

W kampanii 2006 roku miał miejsce spadek liczby złożonych wniosków we wszystkich województwach (oprócz warmińsko-mazurskiego). Być może winę za taki stan ponosi ARiMR, która była odpowiedzialna za rozprowadzenie wniosków wśród beneficjentów. Niestety nastąpiło duże opóźnienie w ich wydrukowaniu. Rolnicy otrzymali wnioski na krótko przed upływem terminu ich składania.

Płatności bezpośrednie w pełnej wysokości przysługują rolnikom, spełniającym określone wymagania z zakresu prowadzenia produkcji rolniczej. Jest to tzw. zasada współzależności (cross-compliance). Rolnik otrzymujący dopłaty bezpośrednie powinien

prować produkcję rolniczą zgodnie z wymogami ochrony środowiska, bezpieczeństwa żywności oraz dobrostanu zwierząt. Jeżeli te wymagania nie są spełnione rolnik otrzymuje zmniejszone dopłaty bezpośrednie. W Polsce obecnie rolnicy ubiegający się o dopłaty bezpośrednie są zobowiązani do spełniania wymogów dobrej kultury rolnej zgodnie z wymogami środowiskowymi. W najbliższych latach (według obecnie obowiązującego prawa od 2009 roku) zakres wymagań, od których uzależnione będą pełne dopłaty bezpośrednie będzie się stopniowo zwiększał.

Wykorzystanie środków finansowych w ramach PROW

Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) jest dokumentem operacyjnym, który określa cele, priorytety oraz zasady wspierania polskiego rolnictwa. PROW jest skierowany głównie do gospodarstw mniejszych, o stosunkowo niewielkim potencjale gospodarczym. Przewidziane w nim środki powinny stać się dodatkowym impulsem rozwoju tych gospodarstw. Podstawowe cele planu to wzrost konkurencyjności gospodarstw oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Zaletą PROW jest brak konieczności ponoszenia własnych kosztów przy realizowaniu przedsięwzięć przez beneficjentów. Wadą natomiast obowiązek podjęcia określonych zobowiązań, często wieloletnich. Wymaga to od potencjalnego beneficjenta dokonania pogłębionych kalkulacji strat i korzyści. Całość środków przewidzianych na płatności to środki publiczne, z czego 80% pochodzi z UE, a 20% to środki krajowe.

Tabela 3. Finansowanie działań PROW w latach 2004-2006

Table 3. Financing PROW actions in 2004-2006

Forma pomocy	Wydatki publiczne w okresie programowania, mln euro	
	ogółem	w tym wkład UE
Renty strukturalne	534,88	427,90
Wspieranie gospodarstw niskotowarowych	293,10	234,40
Wspieranie grup producentów rolnych	17,40	13,86
Wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)	905,00	723,96
Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych poprawy dobrostanu zwierząt	218,90	175,03
Zalesianie gruntów rolnych	91,70	73,32
Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE	687,00	549,53
Pomoc techniczna	22,00	17,50
Uzupełnienie płatności bezpośrednich	682,42	545,89
Projekty zatwierdzone w ramach Rozporządzenia (KE) nr 1268/1999	140,00	105,00
Razem	3 592,40	2 866,40

Źródło: opracowanie własne na podstawie strony MRiRW [Ministerstwo... 2008].

PROW został przygotowany przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Wdrażany jest na terenie całego kraju przez ARiMR, która pełni funkcję agencji płatniczej. Jest ona odpowiedzialna m.in. za realizację zadań związanych z udzieleniem pomocy finansowej, tj. za autoryzację i dokonywanie płatności oraz ich księgowanie. W latach 2004-2006 na realizację PROW przeznaczone były środki krajowe i unijne, w łącznej kwocie ponad 3,5 mld euro. Budżet na finansowanie działań PROW przedstawia tabela 3.

Najwięcej środków w ramach PROW przeznaczono na wspieranie działalności na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania i o tę płatność najczęściej ubiegali się rolnicy. Najmniej środków przewidziano na wspieranie grup producentów rolnych, co nie jest czynnikiem zachęcającym rolników do zrzeszania się w tego rodzaju grupy.

Wdrażanie PROW rozpoczęło 15 kwietnia 2004 roku. Już pierwsze miesiące przyjmowania wniosków pokazały bardzo duże zainteresowanie ze strony rolników. Kolejne lata były podobne, co spowodowało wyczerpanie się środków przewidzianych na realizację niektórych działań (tabela 4).

Tabela 4. Informacje o realizacji PROW, stan na 31.01.2007 r.

Table 4. Information about the PROW realization, state as on 31.01.2007.

Działanie	Liczba złożonych i rozpatrzonych wniosków	Wysokość wypłat, zł	Wykorzystanie limitu, %
Renty strukturalne	56 269	1 289 725 463,90	61
Wspieranie gospodarstw niskotowarowych	171 358	575 704 552,06	47
ONW – Kampania 2004	628 762	1 144 626 187,74	
ONW – Kampania 2005	708 675	1 266 428 163,54	91
ONW – Kampania 2006	717 620	916 021 309,74	
Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt	72 426	380 542 544,21	42
Zalesianie gruntów rolnych	10 627	192 106 075,84	51
Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE	73 415	1 688 487 457,02	63
Grupy producentów rolnych	87	8 011 820,65	12

Źródło: opracowanie na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [Agencja... 2008].

Ze względu na szybkie wyczerpanie się puli środków, wstrzymano na pewien czas przyjmowanie wniosków o pomoc w ramach działań: renty strukturalne, dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE oraz wspieranie gospodarstw niskotowarowych. Najwięcej rolników ubiegało się o dopłaty w ramach wspierania działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Było to związane z prostą procedurą wypełniania wniosków. Szczególnie korzystny dla polskiego rolnictwa był program wsparcia gospodarstw niskotowarowych (16% wszystkich złożonych wniosków w ramach PROW). Umożliwił on osiągnięcie żywotności ekonomicznej znacznej grupie gospodarstw rolnych oraz uczynił je efektywnymi producentami żywności. Ważne okazały się także działania dotyczące dostosowania gospodarstw rolnych do standardów UE oraz wsparcia programów rolnośrodowiskowych. Pozwoliły one przynajmniej częściowo zbliżyć się do poziomu rozwoju, na jakim znajdują się gospodarstwa unijne, poprawiając tym samym konkurencyjność gospodarstw.

Absorpcja środków SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich”

Tabela 5. Działania w ramach SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich” oraz ich budżety

Table 5. Actions within the framework of SPO "Restructuring and the modernization of the food sector and development of rural areas" and their budgets

Działanie	Budżet, mln euro	Wsparcie finansowe UE, mln euro	Wsparcie finansowe krajowe, mln euro
Działania wdrażane przez ARiMR			
Inwestycje w gospodarstwach rolnych	603,92	325,19	278,73
Ułatwianie startu młodym rolnikom	173,33	130,00	43,00
Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych	464,29	325,00	139,29
Przywracanie potencjału produkcji leśnej	12,50	10,00	2,50
Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodów	107,14	75,00	32,14
Rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej związanej z rolnictwem	40,71	28,50	12,21
Wsparcie systemu zarządzania i wdrażania Programu	10,53	7,90	2,63
Rozwój instytucjonalny	4,96	3,72	1,24
Informowanie i promocja Programu	8,51	6,38	2,13
Działania wdrażane przez FAPA			
Szkolenia	20,00	16,00	4,00
Wsparcie doradztwa rolniczego	53,75	43,00	10,75
Pilotażowy Program LIDER+	18,75	15,00	3,75
Działania wdrażane przez urzędy marszałkowskie			
Scalanie gruntów rolnych	21,25	17,00	4,25
Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego	112,50	90,00	22,50
Gospodarowanie rolniczymi zasobami wodnymi	132,00	100,00	32,00
Razem	1 784,00	1 192,69	591,12

Źródło: opracowanie na podstawie danych MRiRW [Ministerstwo... 2008].

Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich” (SPO Rolny), stanowi częściowo kontynuację przedakcesyjnego programu SAPARD. Obejmuje on podobne działania, jak SAPARD, które zaczęto wdrażać po uzyskaniu członkostwa w UE. Program realizuje dwa podstawowe cele: poprawa konkurencyjności gospodarki rolno-żywnościowej oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Realizacja pierwszego celu ma za zadanie wspieranie zmian i dostosowań w sektorze rolno-żywnościowym, przeciwdziałanie upadkowi małych i słabszych podmiotów, a w konsekwencji zapobieganie powiększaniu się bezrobocia na obszarach wiejskich. Osiągnięcie drugiego celu ma doprowadzić do zmniejszenia luki ekonomicznej i cywilizacyjnej pomiędzy wsią a miastem, z jednoczesnym zachowaniem warunków ochrony środowiska [Olejniczak 2004].

Pomoc w formie dofinansowania projektu podlega realizacji na zasadzie refundacji określonej części lub całości poniesionych kosztów kwalifikowanych. Najwięcej środków publicznych przeznaczono na inwestycje w gospodarstwach rolnych, gdyż są to przedsięwzięcia pozwalające na sprawne dostosowanie polskich gospodarstw do wymagań unijnych oraz osiągnięcia odpowiedniego stopnia konkurencyjności na rynku światowym (tabela 5).

Wśród działań SPO Rolny, dostępnych dla indywidualnych rolników, największą popularnością cieszyły się inwestycje w gospodarstwach rolnych (49% wniosków w ramach SPO). Liczba ubiegających się o środki finansowe rolników, jak i wypłacane z tego tytułu kwoty były kilkakrotnie wyższe niż w przypadku pozostałych działań. Bardzo dużym zainteresowaniem cieszyło się także działanie dotyczące ułatwienia startu młodym rolnikom (31% wszystkich złożonych wniosków). Z powodu zbyt małego budżetu przewidzianego na to działanie nie wszyscy zainteresowani mogli skorzystać z pomocy. Pozostałe działania w znacznie mniejszym stopniu były wykorzystywane przez rolników.

Wnioski

1. Wykorzystanie środków finansowych w ramach unijnych form wsparcia dla rolnictwa i obszarów wiejskich w latach 2004-2006 przyczyniło się niewątpliwie do poprawy konkurencyjności polskich gospodarstw.
2. Do najważniejszych korzyści z racji akcesji Polski do Unii Europejskiej dla sektora rolno-żywnościowego należy zaliczyć wejście do grupy państw o najwyższym na świecie poziomie wsparcia rolnictwa.
3. Objęcie systemem dopłat bezpośrednich oraz wsparcie procesu przekształceń gospodarstw rolnych przyczyniło się do poprawy jakości wytwarzanych produktów i zwiększenia wydajności produkcji rolniczej.
4. Szczególnie cenna okazała się pomoc finansowa na realizację inwestycji w gospodarstwach rolnych, przyczyniając się do zwiększenia dochodu rolniczego, poprawy warunków prowadzenia produkcji, ochrony środowiska naturalnego oraz stworzenia właściwych warunków utrzymania zwierząt.

Literatura

- Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [2008]. Tryb dostępu: www.arimr.gov.pl. Data odczytu: maj 2008.
- Biuletyn Informacyjny MRiRW [2004]. Warszawa, ss. 11-12.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. [2008]. Tryb dostępu: www.minrol.gov.pl. Data odczytu: maj 2008.
- Olejniczak W. [2004]: Rola projektów europejskich w rozwoju lokalnym i regionalnym. [W:] Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce w aspekcie integracji europejskiej. MRiRW, Warszawa, ss. 15.
- Wieś i Doradztwo. [2003]. Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego, Kraków, nr 2 (34), ss. 27.
- Zawojńska A. [2006]: Dopłaty bezpośrednie w rolnictwie – skutki ekonomiczne i społeczne, *Wieś Jutra*, nr 10 (99), ss. 41.